

ČLOVEK A GLOBÁLNE PROBLÉMY SÚČASNOSTI

JÁN BODNÁR, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

BODNÁR, J.: Man and Contemporary Global Problems.
Filozofia 44, 1989, No. 1, p. 68.

In the paper the authors develops the idea according to which the only alternative of the possible positive solving of contemporary global problems of mankind is the enforcement of human and universal dimension of development of culture and civilization. The epicentre of the contemporary crisis which in such acute form is represented by the global problems is namely *Man*, the individual and social dimension of his existence, the quality of his life of society. In this connection the author examines the mutual bindings of two determinant forms of human activity — the utilitarian-pragmatic and reflective, cultural-formative activity.

Globálne problémy sú dnes príznakom azda najhlbšej krízy v celom doterajšom rozvoji civilizácie a kultúry. Signalizujú situáciu totálneho ohrozenia človeka, ľudstva, života na zemi vôbec. Už ich názov vyjadruje, že presahujú rámec lokálnych, regionálnych sfér a záležitostí ľudí, národné, štátne hranice, ba i priestory celých kontinentov, že majú v pravom slova zmysle celosvetový, všeludský charakter.

Ich postupné narastanie, akcelerácia najmä po druhej svetovej vojne osobitným spôsobom poznačili našu epochu. O aké osobitosti ide? „Sú to predovšetkým osobitosti jadrovej epochy, ktorá postavila do popredia problém samotného prežitia ľudstva. Ďalej je to proces podnecovaný vedecko-technickou revolúciou, ktorý spočíva v komplikovaní svetových hospodárskych vzťahov, v posilnení vzájomnej závislosti medzi krajinami a národmi a v utváraní celistvosti tohto mnohotvárneho a rozporného sveta. A napokon, je to zostrenie globálnych problémov, ktoré preverujú samotnú biologickú schopnosť človeka prispôbiť sa nebezpečenstvu, tempu a stresom dnešného života.“¹ V uvedenom citáte sú vytypované *tri* ťažiskové okruhy globálnych problémov súčasnej doby. Je to predovšetkým problém možnej jadrovej konfrontácie a jej dôsledkov, problém bezprostredne implikujúci predstavu „onoho pekla, negovania samej myšlienky ľudstva, keby bola použitá čo i len najmenšia časť terajšieho jadrového arzenálu“.² Ďalej je to problém „neekvi-

¹ Z prejavu M. Gorbačova na stretnutí predstaviteľov strán a hnutí zúčastnených na oslavách 70. výročia Veľkého Októbra dňa 4. novembra 1987 v Moskve.

² Z prejavu M. Gorbačova *Naučme sa spoločne chrániť mier veľkej rodiny ľudstva* na stretnutí s účastníkmi Mierového fóra v Moskve dňa 16. februára 1987.

valentných“ vzťahov v hospodárskej, sociálnej, politickej a duchovnej sfére medzi národmi, štátmi, a ich možných dôsledkov v jadrovej dobe, v dobe možného prerastania lokálnych konfliktov v celosvetový, teda globálny konflikt. A napokon je to problém globálneho ohrozenia životného prostredia, jeho rýchlo postupujúca devastácia ako výsledok utilitárno-pragmatickej, konzumnej stratégie hospodárskeho rastu, využívania, či zneužívania grandiózneho vedecko-technického pokroku. Je to problém, ktorý nadobúda podobu rakovinového ochorenia súčasnej civilizácie.³ Pre ilustráciu nášho ďalšieho výkladu zastavme sa na krátko pri tomto treťom globálnom probléme.

Z histórie našej planéty i z histórie našej civilizácie vieme, že v rôznych obdobiach zo známych i neznámych príčin dochádzalo k narušovaniu ekologickej rovnováhy, že rôzne prírodné katastrofy, ale i zásahy ľudí do životného prostredia vážne narušovali stabilitu ekosystémov. Všetko nasvedčuje tomu, že aj dnes sa nachádzame na prahu ekologickej katastrofy, líšiacej sa však od predchádzajúcich svojim *globálnym* rozsahom. Ak v minulosti podobné katastrofy zasahovali väčšie alebo menšie regiony, súčasná ekologická kríza dostáva globálny charakter: hrozí zničiť podmienky pre život v celosvetovom meradle. Takmer denne prichádzajú alarmujúce správy o znečisťovaní atmosféry exhalátmi a emisiami, o zamorovaní vodných zdrojov rôznymi chemikáliami, o devastácii a zhoršovaní kvality pôdy, o rozsiahlom bezohľadnom ničení pôvodných biocenóz. Dôsledky začíname pociťovať už dnes „na vlastnej koži“; prejavujú sa v celkovom poklese zdravia ľudí, v oslabovaní ich životných aktivít, v šírení nových zhubných civilizačných chorôb. To všetko nakoniec môže viesť k takému vážnemu narušovaniu genetických mechanizmov, že bude natrvalo poškodená kvalita genofondu ľudského organizmu, a tým ohrozená budúcnosť ľudskej populácie.

Bolo by osudnou chybou podceňovať, resp. ignorovať súčasný stupeň poškodení základných biogénnych kvalít prírodného prostredia. Rovnako osudnou chybou by však bola aj rezignácia, spochybňovanie možností čeliť hroziacej katastrofe. Nesporne existujú spôsoby, ako zastaviť proces narastania ekologickej krízy. K tomu je nevyhnutne potrebná radikálna zmena v našich prístupoch k životnému prostrediu, v našom vzťahu k prírode vôbec.

Ako a kedy sa vlastne začal vytvárať taký vzťah človeka k prírode, ktorý nakoniec navodil súčasnú situáciu? Z akých ideových postojov a zámerov vyplynul, aká filozofia tvorí jeho základ? Všeobecne možno povedať, že sa tento vzťah začal vytvárať súbežne s presadzovaním a upevňovaním spoločensko-ekonomického systému, v ktorom hľadisko

³ Pozri MESAROVICH, M. — PESTEL, E.: *Mankind at the Turning Point. The Second Report to the Club of Rome*. New York 1974, s. 8. Pozri tiež SINAÏ, R.: *The Decadence of the Modern World*. Cambridge 1978; SALOMON, J.: *Crisis of Science, Crisis of Society. Science and Public Policy* 1977, roč. 4, č. 5.

zisku sa stalo hlavným kritériom každej ekonomickej činnosti. Heslo „poznanie je moc“, ktorým začína rozvoj novovekého myslenia, sa v praxi kapitalistickej podnikavosti stalo filozofiou bezhraničnej exploatacie prírody, bezohľadného drancovania prírodných zdrojov. Stalo sa zdrojom viery, že človek ako „koruna tvorstva“ sa vymanol z prírody, stojí nad ňou, stal sa jej pánom, že prostredníctvom vedy vlastní prostriedky, ktoré mu umožňujú dobývať prírodu, podriaďovať si ju, pretvárať výlučne podľa vlastných potrieb a cieľov. V tejto filozofii nadradenosti zbaviť samotnú prírodu akejkolvek hodnoty, zmyslu: jedine človek dáva prírode hodnoty, zmysel a cieľ, keď ju pretvára pre seba, prispôsobuje pre vlastné zámery — zámery motivované výlučne utilitárno-pragmatickým vzťahom k nej, psychológiou dobyvateľa a vykorisťovateľa.

Patrí k základným cieľom socialistickej revolúcie, socialistickej prestavby života, odstrániť tento koristnícky charakter kapitalistického spoločensko-ekonomického systému. Je však chybou, keď sa obmedzuje len na sociálnu sféru života spoločnosti. A tak sme svedkami trpkkej skutočnosti, že aj v socialistických krajinách dochádza k vážnej deštrukcii ekologických predpokladov života spoločnosti, k nesúladu medzi ekonomickou produkciou a reprodukciou biosféry.

Musíme teda konštatovať, že spôsoby, akými súčasné ľudstvo produkuje svoje existenčné prostriedky, narušujú, poškodzujú ekologické predpoklady života, ohrozujú ďalší rozvoj zemskej civilizácie. Globálny charakter tejto deštrukcie, celosvetový rozsah možnej ekologickej katastrofy dnes už jednoznačne poukazujú na potrebu *rekonštrukcie* materiálnej výroby v súlade s nevyhnutnou reprodukciou ekosystémov, zosúladenia ekonomických mechanizmov s ekologickými systémami, a to na základe poznatkov, ktorými už dnes disponujú ekologické vedy.

*

S vymedzovaním a typológiou globálnych problémov sa stretávame v rozsiahlej literatúre, venovanej tejto tematike. Priekopníckou prácou tohto druhu u nás je nesporne publikácia: R. Richta a kol.: *Civilizace na rozcestí*. (Praha 1969). Významný posun v úsilí o marxistickú interpretáciu globálnych problémov znamenali redakčné diskusie v časopise *Voprosy filosofii* roku 1972 a 1974, venované témam: *Človek a jeho životné prostredie* a *Veda a globálne problémy súčasnosti*⁴, ako aj práca I. T. Frolova *Perspektívy človeka* (Bratislava 1983) a celý rad ďalších monografií a štúdií u nás i v ďalších krajinách sveta.

Najrozsiahlejšie spracovanie rôznych aspektov genézy, typológie a súčasných podôb globálnych problémov však prezentujú jednotlivé správy Rímskeho klubu, ktoré začali vychádzať od r. 1972 ako výsledok kolektívneho interdisciplinárneho výskumu v medzinárodnom meradle.

⁴ Pozri *Voprosy filosofii* 1973, č. 1—4; 1974, č. 8—11.

Azda najvyčerpávajúci náčrt globálnych problémov podal iniciátor a zakladateľ Rímskeho klubu Olivetti Peccei vo svojej práci *The Human Quality*. (Oxford 1977). Okrem už uvádzaných ťažiskových problémov globálneho charakteru radí k nim ešte: vyčerpávanie prírodných zdrojov, zvyšovanie počtu obyvateľstva, urbanizácia, rast zločinnosti v mestách, odcudzenie mládeže, úpadok morálnych hodnôt, anarchia vo sfére vzdelania, politická korupcia a byrokratizácia riadiaceho aparátu, narastajúca chudoba miliónov ľudí, hlad a nezamestnanosť, sociálna nespravodlivosť, energetická, menová kríza atď. Popri prevažnej väčšine správ Rímskeho klubu zameraných na hospodárske a vedecko-technické väzby je v Pecceiho prístupe ku globálnej problematike najpozoruhodnejšie zameranie a dôraz na ľudské súvislosti, centrovanie rozmanitých aspektov na problematiku človeka.

Nie je cieľom tejto štúdie podrobne analyzovať jednotlivé správy Rímskeho klubu, či rozsiahlu literatúru, venovanú problematike globálnych problémov, aj keď vo viacerých zreteľoch tvoria všeobecnú a východiskovú bázu našich úvah. Chceme načrtnúť vlastnú predstavu o genéze, vzájomných väzbách a podmienenosti globálnej problematiky a predovšetkým vysledovať jej vnútorné návaznosti na charakter vývinových trendov civilizácie a kultúry v podmienkach jadrového veku, súčasnej etapy vedecko-technického rozvoja. Hybným motívom našich úvah je totiž idea, že jedinou alternatívou možného pozitívneho riešenia všeľudskej drámy súčasnosti je *presadzovanie ľudskej a všeľudskej dimenzie rozvoja civilizácie a kultúry*, pretože epicentrum krízy, ktorú zvyrazňujú globálne problémy, je človek, individuálny a spoločenský rozmer jeho existencie, kvalita jeho života i života spoločnosti.

Východiskovým bodom skúmania globálnych problémov, ich súvislosti so súčasnými trendami rozvoja civilizácie a kultúry sa takto v našej úvahe stáva problematika človeka a prístup k nej vo filozofickej rovine uvažovania. Pravda, človeka chápeme vo vnútornej jednote jeho troch podstatných (či bytostných) určení: v jeho *rodovom určení* (ako najvyšší živočíšny druh, homo sapiens, ako individuum), v jeho *spoločenskom určení* (ako súhrn spoločenských vzťahov, človek ako ľudstvo) a jeho *osobnostnom určení* (ako integrovaný psychosociálny jedinec, osobnosť s cieľavedomým správaním, ako tvor, vybavený novou ontotvornou kvalitou činnosti, neredukovateľnou na biologické a sociálne parametre jeho existencie — psychikou). Na uvedenom základe budeme hľadať zdroje a prístupy k uvedenej problematike. Chceme sa tým vyhnúť paušálnym formám redukcionizmu: tej, ktorá viacrozmernosť ľudského bytia zužuje na jeho rodový individuálnosť a v nej hľadá podstatu človeka, hlavný zdroj jeho materiálnej a duchovnej činnosti, absolutizuje prívátny, biopsychický svet človeka: a tej, ktorá núti na človeka sa pozeráť ako na bytosť výlučne určenú jej spoločenskou podstatou (absolutizácia tézy, podľa ktorej je človek vo svojej podstate súhrnóm spoločenských vzťahov, produktom pomerov a pod.).

Na základe uvedených podstatných určení človeka, ako základu jeho ontotvornej prakticko-predmetnej a duchovnej tvorivej činnosti budujeme náš predpoklad, podľa ktorého zdroj, typy globálnych problémov treba hľadať v rovine, ktorá ohraničuje fundamentálne, bytostné väzby človeka so svetom: je to rovina uzatvárajúca, kreujúca a formujúca vzťahy človeka na jednej strane k prírodným a na druhej strane spoločenským podmienkam jeho existencie. Ide teda o väzbu vzťahov: *príroda-človek-spoločnosť*, utváraných so zreteľom na človeka, teda človeka ako epicentra týchto vzťahov.

Pochopiť tieto vzťahy a väzby umožňuje určenie toho, čo označujeme ako tvorivá a pretvárajúca činnosť človeka, charakteristická pre všetky tri uvedené bytostné parametre jeho existencie. Obsahuje, alebo lepšie povedané realizuje sa v dvoch základných formách, úzko vnútorne spojených, spájajúcich, či prepájajúcich sa, podmieňujúcich sa v podstate v každom tvorivom čine. Ako také sú formatívnymi zložkami antropogenézy, sociogenézy človeka i ontogenézy jeho osobnosti. Je to jednak *utilitárno-pragmatická* forma, či projekcia a jednak *reflexívna, kultúrno-tvorná* forma, či projekcia ľudskej činnosti. Aj keď sa navzájom podmieňujú a ich spolupôsobenie je evidentné už v samotných začiatkoch antropogenézy, je reflexívna, kultúrnotvorná forma predsa len „novotvarom“, ktorý predstavuje „deliacu čiaru“ medzi človekom a všetkým ostatným živým tvortvom vrátane jeho najbližších sapientných predkov.

Utilitárno-pragmatická forma činnosti je v podstate charakteristická pre každú živú bytosť: je základom reprodukcie podmienok života, cieľého mechanizmu prežívania, prispôsobovania sa prostriedku, produkcie základných podmienok pre tú ktorú špecifickú formu života. Človek ju zdedil od svojich živočíšnych predkov, je nevyhnutnou súčasťou jeho genetickej výbavy. Tvorivý charakter ľudskej činnosti znamená síce kvalitatívny posun v prejavoch a formách utilitárno-pragmatickej činnosti, nemení však jej podstatný zmysel — reprodukciu základných podmienok života, aj keď nové, „ľudské“ znaky jej dávajú charakter rozšírenej reprodukcie. Ide o znaky, neznáme v činnosti ostatných živých tvorov; prejavujú sa napr. v „potrebe“ neustále, do nekonečna rozširovať medze vlastníctva, hranice chotára, kraja, štátu, loviť pre samotný lov, vyrábať pre výrobu, podmaňovať si prírodu, čerpať prírodné zdroje bez obmedzenia, vlastniť a vykorisťovať bez hraníc a pod.

Pravda, utilitárno-pragmatickým aspektom je poznačená aj tvorivá ľudská činnosť zameraná na zdokonaľovanie prostriedkov výživy, lovu, obrany, ochrany, zlepšovania podmienok života, pretvárania prírodných a spoločenských väzieb. Je hybnou silou rozvoja priemyslu, obchodu, techniky, je „hnacím motorom“ vedecko-technického pokroku. Ako také je spojená so všetkým, čo spájame s pojmom ľudská civilizácia.

Nad touto základnou vrstvou bytostných tvorivých síl človeka sa už v najranejšom období civilizovaného života začína rozvíjať a uplatňovať nová forma tvorivej činnosti, absolútne absentujúca v mimolud-

ských útvaroch života, neznáma ani u najbližších predchodcov človeka. Je to reflexívna, kultúrnotvorná forma, duchovná činnosť. Je unikátnym javom, najvlastnejším špecifickým znakom ľudského rodu. Za prvé záblesky tejto formy činnosti niektorí antropológovia považujú akt pochovávanie mŕtvych (podľa prominentného biológa T. Dobzhanského treba tento akt pokladať za určujúci znak identifikácie homo sapiens⁵). V tomto akte vidia prvé záblesky prejavu sebauvedomenia si človeka, sebazhodnotenia, odlíšenia človeka od iných živých tvorov, reflexie rodinnej príbuznosti a pod. Za evidentné náznaky tejto činnosti sa považujú jaskynné maľby cromagnonského človeka, na ktorých sa usiluje zachytiť, zobraziť síce najsilnejšie, predsa len prchavé zážitky z lovu, ale i z obdivu okolitého prostredia. Plodom tejto činnosti sú postupne mýty, náboženské predstavy, najrozmanitejšie plody poézie, prózy, umenia, filozofické reflexie, teoreticko-vedecké snahy, teda všetko to, čo v najširšom slova zmysle spájame s pojmom duchovná, kultúrnotvorná činnosť.

Aká je vlastne podstata, zmysel, určenie reflexívnej, kultúrnotvornej činnosti? Sú plody tejto činnosti len akýmsi dodatkom, sprievodným javom utilitárno-prognostických snáh, či zámerov, ich ozdobou alebo sú zábavou, určenou pre chvíle oddychu, prestávky, v ktorých sa nabierajú sily pre ďalšie výboje? Takéto a podobné úvahy nie sú zriedkavé, dokonca sa s nimi možno neraz (ešte aj dnes) stretnúť aj u nás. Sú súčasťou konzumného spôsobu života, zvrätneho prístupu k duchovným hodnotám kultúrnotvornej činnosti vôbec.

Podľa nášho názoru vo formách tejto činnosti treba vidieť prejav najvlastnejších tvorivých síl človeka. Sú prejavom i prostriedkom formovania kvalitatívne novej, jedinečnej dimenzie v evolúcii našej planéty, nového smerovania jej vývoja, smerovania, ktoré nemá precedens v nám doteraz známom svete. Práve táto činnosť dláždí cestu, po ktorej sa ešte neuberal žiadny proces v neživej i živej prírode. Jej zmyslom je stavať mosty, ktoré vedú od okrajových, parciálnych, regionálnych záujmov, potrieb, prejavov k všeľudským záujmom, potrebám a prejavom, ktoré povedú k chápaniu pozemského sveta ako všeľudského domu.

Utilitárno-pragmatická a reflexívna, kultúrnotvorná činnosť pôsobí v protirečivej jednote, sú navzájom späté, navzájom sa podmieňujú. Reflexívna, kultúrnotvorná činnosť potrebuje utilitárno-pragmatickú činnosť, pretože potrebuje prostriedky, nástroje, „inštrumentárium“, aby sa mohla rozvíjať, zdokonaľovať, aby mohla dostávať konkrétnu podobu a vlastné prejavy v predmetno-praktickej i v duchovnej sfére pôsobenia. Na druhej strane zase utilitárno-pragmatická činnosť potrebuje reflexívnu, kultúrnotvornú činnosť, aby sa kultivovala, dostávala ľudský

⁵ Treba ešte dodať, že T. Dobzhansky v práci *Mankind Evolving* (Yale university Press, New Haven 1962) dokazuje vnútornú súvislosť medzi genetickou evolúciou a „kultúrnou“ evolúciou, teda evolúciou, ktorej dominantným znakom je duchovná, intelektuálna tvorivá činnosť.

zmysel a zacielenie, aby prekračovala úzky horizont reprodukcie základných biologických a sociálnych potrieb, tlmila sily pudov a inštinktov, ktoré ju poháňajú, aby — v konečnom dôsledku sa stala prostriedkom, pomocníkom kultúrnotvornej činnosti, kultivovania, humanizácie človeka a ľudského spoločenstva.

*

Aby sme upresnili naše úvahy, je potrebné rekonštruovať to, čo sme už predtým povedali o obsahu pojmov kultúra a civilizácia, o ich vzťahu. [1, s. 25—28]. Náš predbežný výskum vzájomných vzťahov, vnútorných väzieb civilizácie a kultúry nám ukázal, že je nevyhnutné na jednej strane akcentovať ich jednotu, na druhej zase ich špecifické, osobitné stránky. Práve tieto vyvodzujeme z dvoch uvádzaných ontotvorných charakteristík ľudskej činnosti: utilitárno-pragmatickej a reflexívnej, kultúrnotvornej. Zrekapitulujeme si znaky, ktoré sú základom jednoty civilizácie a kultúry, ako aj znaky vymedzujúce ich osobitné, špecifické črty.

Spoločným všeobecným znakom kultúry a civilizácie je ich vnútorné smerovanie k *univerzálnosti*, k uskutočňovaniu univerzálnosti ľudského vývinu, ľudskej podstaty. Takéto smerovanie určuje zmysel dejinných zápasov proti zaostalosti, spoločenskému, triednemu útlaku v triedne antagonistických spoločenských formáciách.

Ďalším ich podstatným všeobecným spoločným znakom je permanentné *prekračovanie dosiahnutých hraníc* ich rozvoja. V danom zmysle predstavujú tie bytostné sily človeka, ktoré ho robia permanentne činným, tvoriacim a pretrvávajúcim podmienky svojho individuálneho a spoločenského života. Hovoríme o určitých obdobiach stagnácie, štandardizácie, monotónnosti v rozvoji kultúry a civilizácie. A predsa môžeme s určitosťou tvrdiť, že určujúcou tendenciou ľudských dejín v celku je ono prekračovanie dosiahnutých hraníc, neustála tvorba nových materiálnych a duchovných hodnôt, že dokonca možno hovoriť o akcelerácii tohto trendu.

Kultúru a civilizáciu ďalej charakterizuje *nevymedzenosť, nepredurčenosť* foriem, spôsobov, podôb ich produkcie, *ireverzibilnosť* ich vývinu, *nepredpovedateľnosť* ich budúceho smerovania. Kultúre a civilizácii pritom nemožno vymedziť, predurčiť hranice ich rastu čo do kvantity a kvality, predpovedať ich budúce reálne podoby, obrátiť smerovanie ich vývinu späť do minulosti. Zvýrazňujú „osudovosť“ ľudského rodu existovať iba za podmienok ustavičnej inovácie foriem a spôsobov života, zdokonaľovania podmienok svojho bytia.

Jednota kultúry a civilizácie, skutočnosť, že ide o javy komplementárnej povahy, sú pravdepodobne hlavným dôvodom ich dosť častého stotožňovania, zámeny jedného pojmu druhým, odôvodňovanie jedného z druhého atď. Sme však tiež toho názoru, že medzi nimi je určitá odlišnosť, že majú určitú svojráznosť aj keď postihnuteľnú skôr v abstrak-

cii. V skutočnosti pôsobia vo vzájomnej jednote, podmienenosti, ako dve stránky toho istého procesu. Takéto odlišenie je potrebné už aj preto, aby sme mohli hlbšie nazrieť do dynamiky ich vývinu a pôsobenia, aby sme objasnili určité napätie, kolízie medzi nimi v určitých etapách ich vývinu.

Poukázali sme už na to, že svojráznosť, osobitosť fenoménu kultúry a civilizácie je podmienená, súvisí s „dvojviedinými“, fundamentálnymi aspektmi ľudskej činnosti: jeden poukazuje síce na tvorivú, v podstate však utilitárno-pragmatickú povahu tejto činnosti, realizujúcu sa v procese výmeny látok medzi človekom a prírodou, v pretváraní prírody a spoločenských podmienok života (a tvorí základ či predpoklad utvárania civilizácie), druhý prezentuje reflexívnu *zvýznamňujúcu, zhodnocujúcu, syntetizujúcu* stránku ľudskej činnosti, realizujúcu sa v procese poľudšťovania a humanizácie, v procese sebautvárania sa, kultivácie, socializácie človeka a tvorí základ a predpoklad kultúry.

Ľudská tvorivá činnosť utilitárno-pragmatickej povahy, či už ide o materiálnu alebo duchovnú produkciu, nie je ničím odvodeným, naučeným, osvojeným, nemá akúsi tajomnú, nadprirodzenú povahu, aj keď má hlbinné biosociálne zdroje, vlastné všetkému živému. Náš organizmus individuálny i spoločenský je prostriedkom jej postupného rozvíjania a uplatňovania, sám sa jej prostredníctvom a pričinením rozvíja, realizuje. Tento vývoj, ako sme už spomenuli, má akcelerujúci trend. Vzata sama o sebe, pravda len v abstrakcii, akoby nemala určený zmysel, cieľ, akoby bola tvorbou pre tvorbu.

Naproti tomu v kultúre je „zakódovaná“ bytostná potreba dávať permanentnému toku tvorivej činnosti významy, zmysel, reálne ciele, normy. Nepretržitá povaha tvorivej činnosti dostáva v kultúrnej vrstve určitý štandard, systém, reálnu podobu jej naplnenia, zvýznamnenia a zhodnotenia.

*

Naznačili sme, že globálne problémy vznikajú a pôsobia v priestore ohraničenom súradnicami: príroda — človek — spoločnosť. V tom istom priestore vznikajú, rozvíjajú sa a pôsobia aj kultúra a civilizácia. Príznačným znakom všetkých novších výskumov globálnych problémov, ale i problematiky civilizácie a kultúry je zistenie, že priesečným bodom uvedených súradníc je človek. Z toho vyplýva koncentrovaný záujem o problematiku človeka. V jej komplexnom riešení sa vidí základný predpoklad riešenia celej zložitej siete globálnej problematiky i problematiky civilizácie a kultúry.

Najvýznamnejšie to možno dokumentovať na rovine výskumnej činnosti uskutočňovanej na pôde už spomínaného Rímskeho klubu. Prvá správa, ktorá vyšla pod názvom *Hranice rastu* (R. Meadows, J. Randers, W. Behrens; *The Limits to Growth*. New York 1972) budovala na počíta-

čomom modeli *Svet 3*, v ktorom sa do úvahy brali ekonomické faktory, o ktorých sa predpokladalo, že sú podstatné pre zabezpečenie „ekologickej stability“ (obyvateľstvo zemegule, produkcia potravín, prírodné zdroje, priemyslová výroba a pod.). Ale už druhou správou vydanou pod názvom *Stratégia prežitia* (M. Mesarovič, E. Pestel: *Mankind at the Turning Point*. New York 1974) začína nová etapa v činnosti Rímskeho klubu, charakterizujúca posun k ľudskej a sociálnej sfére života, svetových spoločenskostí. Je v nej totiž vypracovaná koncepcia „organického rastu“, ktorá sa odrazila v konkrétnych národných projektoch výskumu vzťahov medzi kultúrnou a prírodným prostredím (na projektoch pracovali vedci Indie, Japonska, USA, Indonézie a pod.). Pri jednotlivých výskumoch sa okrem iného ukázala značne spornou „technická kompetencia autorov matematických výpočtov... v zložitých sférach sociálnych vied a ľudských motívov“ (2, s. 258). V tretej správe, vypracovanej skupinou vedcov pod vedením holandského ekonóma, nositeľa Nobelovej ceny J. Tinbergena pod názvom *Pretvoriť medzinárodný poriadok* (*Reshaping the International Order* 1976), už celá analýza buduje na evidencii ostrých sociálnych kontrastoch ľudstva a na doporučeníach uskutočnenia medzinárodných reforiem s cieľom zabezpečiť dôstojnosť a blahobyt každému, vytvoriť nový medzinárodný poriadok, ktorý by prispel k zachovaniu optimálneho životného prostredia a zachovania „kultúrnych hodnôt ľudstva“.

Výrazný posun v spájaní globálnej problematiky s problematikou človeka, poznania jeho sociálneho a kultúrneho „sveta“, znamená piata správa, vypracovaná kolektívom pod vedením E. Láslzóa pod názvom *Ciele pre ľudstvo* (E. Láslzó: *Goals for Mankind*. New York 1977). Ťažisko sa v nej kladie na zvýšenie „kvality života“ každého jednotlivca ako predpokladu vytyčovania a realizovania „globálnych cieľov“, ktoré by umožnili prežitie ľudstva. Tento moment stále výraznejšie akcentujú všetky ďalšie správy Rímskeho klubu.

Uvedený trend správne vystihla sovietska autorka N. F. Naumová, keď napísala, že globálne modelovanie musí spočívať na takých svetonázorových základoch, filozofických a sociologických predpokladoch, ktoré zahrnujú *vedecky rozpracovanú koncepciu človeka*, neformalizovaný popis jeho sociálneho a kultúrneho sveta.

*

Z nášho doterajšieho výkladu vyplýva, že problematika človeka tvorí základ, východiskový bod každého seriózneho uvažovania o globálnych otázkach, a to najmä v kontexte so skúmaním samotnej podstaty toho, čo nazývame civilizáciou a kultúrou, materiálno-technickou a duchovnou činnosťou človeka. Súčasne sme chceli zdôrazniť, že ide o jeden z najzložitejších problémov, pred akým kedy veda stála, že zatiaľ nie je rozvinutý komplexný výskum tohto fenoménu (aj keď súčasné progra-

my vedeckovýskumnej činnosti v niektorých socialistických krajinách ho už zahrnujú).

Človek [vo všetkých troch uvádzaných určeníach] je determinovaný ako prírodnými, tak aj spoločenskými podmienkami, sám môže existovať iba tak, že tieto podmienky mení, pretvára, „poľudšťuje“. Poukázali sme na dva špecifické aspekty tejto činnosti: utilitárno-pragmatický a reflektívny, kultúrnotvorný aspekt. Činnosť, rozvíjaná v rámci nich má tvorivý charakter; jej produktom je všetko, čo zahrnuje pod pojmy „civilizácia“ a „kultúra“. Jej produktom sú aj súčasné globálne problémy ľudstva. Úplná symetria týchto činností je fikciou, a implicitne, takou fikciou je aj idea „historického optimizmu“, idea „všestranného a harmonického rozvoja človeka, „ľudstva“ — čo i len preto, že každý tvorivý čin je viacej alebo menej riskantným krokom do neznáma, prestúpením na cestu, po ktorej ešte nikto nešiel. Túto asymetriu potvrdzuje celá dovtedajšia história vzájomného pôsobenia a vnútorného ovplyvňovania sa oboch činností. V celom rannom období antropogenézy, sociogenézy i ontogenézy dominoval utilitárno-pragmatický aspekt ľudskej činnosti a prispôboval si aj postupne sa rozvíjajúci reflektívny kultúrnotvorný aspekt. Tento trend pokračuje aj v podmienkach narastajúcej účinnosti, rozvíjania a uplatňovania kultúrnotvornej činnosti, prejavujúcej sa v snáhach — kultivovať, humanizovať prírodné a spoločenské podmienky života i samotného človeka. Rozsah a povaha ľudskej činnosti, motivovanej utilitárno-pragmatickými záujmami a intenciami, ako aj rozsah a povaha prostriedkov, ktoré ma súčasné ľudstvo k dispozícii, ono strašné „inštrumentárium“ jadrového veku, priemyselných a chemických výrobkov, technológia „dobíjania“ prírody, drancovania prírodných zdrojov, vykoisťovania, neúmerného hromadenia biedy na jednej a bohatstva na druhej strane — to všetko nasvedčuje, že asymetria nadobudla kritický bod. Jej najvýraznejším prejavom sú práve globálne problémy ľudstva.

Existuje iba jedna alternatíva zmeny danej situácie — a alternatíva zabezpečenia postupnej prevahy reflektívnej, kultúrnotvornej činnosti nad činnosťou poháňanou utilitárno-pragmatickými motívami a záujmami. Treba povedať, že predstavuje určité riziko, ktoré spočíva v tom, že zmenu nemožno dosiahnuť náhlou revolúciou, zmenou pomerov, ak-tom rýchlej zmeny vonkajších podmienok a okolností fungovania spoločenského mechanizmu. Zmena, o ktorú ide, má postupný, dlhodobý charakter, pretože ide o „prestavbu“ samých základov individuálneho a spoločenského vedomia ľudí, o „prestavbu“ — otvorene povedané — samotného človeka, a to rozvinutím celého kultúrnotvorného, duchovného, intelektuálneho potenciálu, jeho všeľudských aspektov.

Prírodné podmienky sú prvou, fundamentálnou bázou rozvíjania tvorivých potencií človeka. Radíme k ním nielen vonkajšie prírodné prostredie, celý komplex biosystému alebo ekosystému, ktorého je človek organickou súčasťou, ale aj vnútorné podmienky, prejavujúce sa ako v špecifickom inštinktívno-pudovom správaní sa človeka, tak aj v jeho

vyšších emocionálnych a racionálnych prejavoch — aj tie majú koniec koncov svoju organickú bázu, navodzujú celý rad závažných filozofických otázok, vnútorne súvisiacich s našou problematikou. Napr. je celkové správanie sa ľudí len ďalším rozvinutím správania sa jeho biologických predchodcov? Sú ľudské činnosti v ich utilitárno-pragmatických, ale aj reflektívnych, kultúrnotvorných intenciách len sublimovaným prejavom pudovej činnosti, s dominanciou pudu „agresie“? Alebo existuje podstatný rozdiel medzi „telesnými“ a „duchovnými“ prejavmi, potrebami, záujmami človeka, medzi jeho „materiálnou“ a „duchovnou“ sférou života? Napríklad podľa Z. Freuda sú dejinný proces, jednotlivé etapy vývoja civilizácie iba dejinami viac alebo menej úspešného ovládania pudov. A pretože v štruktúre pudov jedno z najvýznamnejších miest zaujíma pud agresie a sebazničenia, líči Freud osudy ľudstva veľmi pochmúrne: „Ľudia dnes dospeli v ovládaní prírodných síl tak ďaleko, že s ich pomocou sa bez ťažkostí môžu navzájom vyhubiť až do posledného človeka. Ľudia o tom vedia a odtiaľ pochádza značná časť ich nepokoja, nešťastia a úzkosti“ (3, s. 506).

S podobnými názormi sa môžeme stretnúť aj v prácach K. Lorenza, spoluzakladateľa porovnávacieho výskumu chovania živočíchov-etológie. Aj on sa usiluje dokázať značnú nezávislosť inštinktívnych foriem chovania od vonkajších podnetov, ich spontánnosť riadenú „zvnútra“. Aj on vysvetľuje agresívne chovanie ako „poistku sebazáchrany“. A pretože sa mu musí človek javiť nie ako spoločenská bytosť, ktorá prešla postupnými štádiami svojho vývoja, rozvíjajúc práve ľudskú dimenziu svojho bytia, ale ako „dlho hľadaný medzičlánok medzi zvieratom a skutočne humánnym človekom“ (4, s. 323) načrtá nasledujúci pesimistický obraz súčasného človeka. Píše: „S atómovou bombou v rukách a endogennými agresívnymi pudmi prchkej opice v centrálnom nervovom systéme moderné ľudstvo stratilo svoju základňu pre rovnováhu“ (5, s. 189).

Z doteraz povedaného môžeme vydedukovať nasledujúce teoretické postoje: a) Ľudská prirodzenosť je viazaná na viac-menej invariantnú povahu zložiek pudovej štruktúry, a pretože tu ide o akési stereotypné elementy činnosti prenášané výlučne dedične, je v podstate nemenná, aspoň nie v závislosti od faktorov v ľudskom chovaní, invariantnosť biologického dedičstva zbavuje fakticky pojem dejinnosti významu v zmysle, v akom dejiny chápeme ako postupovať ľudskej emancipácie, kultivácie, humanizácie.

*

Na predchádzajúcich stranách sme zamerali pozornosť na interpretácie prírodného prostredia, prírodných faktorov a podmienok života, ktoré absolutizujú „prírodnú podstatu“ človeka. Ako sme poukázali, v týchto interpretáciách absentuje viacúrovňové chápanie štruktúry ľudského bytia, najmä vnútorná hierarchicky štrukturovaná jednota troch

bytosných určení: teda jednota prírodnej, spoločenskej a osobnostnej dimenzie ľudskej podstaty. Vyššie štruktúry — spoločenská a osobnostná sa vykladajú na báze nižšej — prírodnej. Uvedený prístup otvára dokonán cesty aj absolutizácii utilitárno-pragmatickým aspektom ľudských činností, motivovaným inštinktívnou a pudovou vybavenosťou živého organizmu. Z toho potom logicky vyplýva stanovisko, podľa ktorého sú globálne problémy zákonitým „osudovým“ prejavom rozvoja kultúry a civilizácie v jadrovom veku, vo veku vedecko-technickej revolúcie. Kultúra a civilizácia sa vykladajú ako sublimované prejavy pudu agresie, násilia, vlastníctva a pod.

Zamerajme teraz pozornosť na problematiku vzájomného vzťahu človeka a spoločnosti, na „sociálny svet“ človeka.

Pre výskum problematiky vzájomného vzťahu človeka a spoločnosti, interakcie medzi individuom a spoločnosťou sa v posledných rokoch aj u nás stáva charakteristickým znakom *posun* od všeobecných filozofických úvah, ku konkrétnemu bádaniu, v ktorom sú všeobecné filozofické postupy a východiska konfrontované s hromadiacim sa poznatkovým materiálom z príslušných špecializovaných vedných disciplín. Ukazuje sa, že tento posun je nevyhnutnou podmienkou ďalšieho pokroku na tomto úseku bádania, jedinou alternatívou prekonania zastaralých stereotypov myslenia, prístupov a schém, nezodpovedajúcich súčasnej úrovni rozvoja vedy.

Z teoreticko-metodologického hľadiska sa kompetencia filozofie aj v tomto úseku stáva kľúčovým problémom, komplikovaným najmä tým, že v danom prípade nejde o vzťah filozofie k jednej vednej disciplíne, ale k celému komplexu vedných disciplín, ktoré nevyhnutne musia participovať na výskume človeka, spoločnosti a interakcie medzi nimi.

Treba jasne a s plným dôrazom povedať, že kompetencia filozofie aj tu končí plným využitím jej všeobecného teoretického a metodologického potenciálu, nevyhnutného pre každé vedecké poznávanie skutočnosti. Je mimo kompetencie filozofie rozhodovať o tom, či existuje alebo neexistuje aj psychická realita, ako prebiehala antropogenéza, sociogenéza a psychogenéza človeka, aká je štruktúra a povaha interakcií medzi človekom a spoločnosťou, či je človek v základe biologickou alebo spoločenskou bytosťou, aký je priebeh ontogenézy človeka, aká je štruktúra osobnosti atď. Odpovedať na tieto otázky sú kompetentné príslušné vedné disciplíny, aj keď vedecká hodnota ich odpovedí je podmienená úrovňou a mierou osvojenia si základných teoretických a metodologických východísk vedecko-materialistickej filozofie. Dnes je evidentné, že prekračovanie kompetencie zo strany filozofie na danom úseku bádania sa negatívne prejavilo najmä v rozvoji psychológie a sociológie, teda kľúčových disciplín pre výskum interakcie človeka a spoločnosti.

Pri skúmaní interakcie človeka a spoločnosti máme do činenia s dvoma špecifickými, kvalitatívne odlišnými útvarmi reality, pritom každá z nich predstavuje mimoriadne zložitý systém diferencovaných

štruktúr. Spoločnosť ako objekt výskumu má dlhú tradíciu; naproti tomu človek ako objekt vedeckého výskumu je bielym miestom z hľadiska vedeckého zvládnutia problematiky. Pritom ďalší pokrok v rozvoji modernej spoločnosti, súčasnej civilizácie nie je možný bez hlbokého, všestranného poznania tohto unikátneho fenoménu, tejto určujúcej hybnej sily rozvoja ako spoločnosti, tak aj celej ľudskej civilizácie. Možno preto súhlasí so sovietskym vedcom B. G. Ananievom, keď hovorí, že v najbližšom desaťročí sa stane teoretické a praktické poznanie človeka (človekoveda) jedným z najhlavnejších centier vývoja vedy.

Zo strategického hľadiska tým chceme naznačiť, že komplexný výskum človeka si vyžaduje *preferenciu*, dokonca i *prioritu* pred inými výskumami. Možno to povedať aj tak, že ďalší pokrok vo výskume spoločnosti je *limitovaný* pokrokom vo výskume človeka. V širších reláciách vôbec platí, že rozvoj poznania človeka limituje v súčasnej etape rozvoj vedeckého poznania vôbec.

Akcentovanie teoreticko-metodologického aspektu skúmania prírodného a sociálneho „sveta“ človeka malo za cieľ upozorniť na neprípustnosť každej podoby redukcionizmu. Redukcionizmus v danej sfére bádania vedie v konečnom dôsledku k „jednorozmernému“ chápaniu človeka ako živočícha na jednej strane (biologický determinizmus), ako sociálnej bytosti na druhej strane (sociologický redukcionizmus). Zdôraznila sa potreba chápať aj spoločenské bytie, spoločenskú podstatu človeka ako zložitý, viacúrovňový fenomén, vyžadujúci interdisciplinárny prístup.

Sociálne správanie sa človeka generované a utvárané jeho spoločenským bytím má totiž prienikový charakter a podstatným spôsobom zasahuje do rozvoja civilizácie a kultúry, či už je tento rozvoj poznačovaný utilitárno-pragmatickými alebo reflektívnymi, kultúrnotvornými aspektmi tvorivej ľudskej činnosti. Prejavuje sa v rôznych stupňoch napätia, asymetrie medzi individuálnymi a skupinovými, ale i celospoločenskými potrebami. Toto napätie sa zvyšuje a nadobúda nebezpečný charakter, „globálny rozmer“ v podmienkach regionálnych, teritoriálnych, rasových, nacionálnych sporov a konfliktov. Nechýbajú ani hlasy, ktoré v tom vidia blížiaci sa zánik celého ľudského rodu, ľudskej kultúry a civilizácie. Údajne aj doterajšie neúspešné pokusy nadviazať kontakty s mimozemskými civilizáciami spočívajú v tom, že pravdepodobne žiadna civilizácia nášho typu (teda civilizácia, s ktorou by sme mohli navzájom dekódovať informácie) ne režíra svoju atómovú éru. Upozorňuje sa tiež na prudko narastajúci rozdiel medzi vedecko-technickým pokrokom a morálnou úrovňou, etickými parametrami života ľudí.

Skutočne, existuje veľa „bielych miest“ vo výskume spoločenského bytia, vedomia a vôbec sociálneho „sveta“ človeka. Je sociálne správanie sa človeka iba špecifickou podobou, rozvinutím sociálnych inštinktov vlastných všetkým tzv. sociálnym živočíchom? Akú úlohu (ak vôbec nejakú), v tomto správaní zohrávajú rodové, modifikované pudy agresie i súdržnosti, teritoriálneho ohraničovania záujmov a potrieb a ich pre-

kračovanie, vôľa po moci (motivovaná rasovými, nacionálnymi či náboženskými väzbami), kompenzovaná do podoby skupinových či celospoločenských záujmov, potreba vlastníctva a pod.? Ako je možné, že medzidruhový boj, tak vymedzený a obmedzený u živočíchov, má u ľudského spoločenstva také drastické, „vyhladzovacie“ formy a prejavy v podobe ničivých vojen, ktorými sú zaplnené doterajšie dejiny ľudstva?

Bez toho, aby sme čakali na vyplnenie týchto bielych miest, však už dnes možno povedať, že hlavnú, po ktorej pôjde vývoj, musí vyznačiť postupný proces kultivácie, humanizácie sociálneho správania sa človeka, formovania jeho spoločenského bytia a vedomia. A to možno uskutočňovať iba rozvíjaním kultúrnotvornej činnosti ľudí, formovaním kultúrneho povedomia ako určujúceho aspektu ľudskej existencie. Jedine kultúrne, duchovne emancipovaná, humanizovaná spoločnosť môže v súčasných podmienkach pokračovať v úsilí za materiálny, duchovný a sociálny pokrok. Inak nie je úniku z totálnej katastrofy, vyvolanej jadrovou konfrontáciou alebo devastáciou životného prostredia.

LITERATÚRA

1. Človek a kultúra. Bratislava 1986.
2. LEJBIN, V. M.: Římsky klub a jeho ideje. Praha 1985.
3. FREUD, Z.: Das Unbehagen in der Kultur. Wien 1920.
4. LORENZ, K.: Das sogenannte Böse. Zürich 1951.
5. LORENZ, K.: The Comparative Method in Studying Innate Behavior Problems. Cambridge University Press, 1950.

ЧЕЛОВЕК И ГЛОБАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОСТИ

Ян Боднар

Автор в статье развивает идею, согласно которой единственной альтернативой возможного позитивного решения современных глобальных проблем человечества является претворение в жизнь общечеловеческого измерения — развитие культуры и цивилизации. Эпицентром современного кризиса, который в такой обострённой форме представляют именно глобальные проблемы, является как раз человек, индивидуальное и общественное измерения его существования, качество его жизни и жизни общества. В этой связи автор изучает взаимосвязи между двумя определяющими формами человеческой деятельности — утилитарно-прагматической и рефлексивной, культуруобразующей формами деятельности.

Ján Bodnár

Die einzige Alternative möglicher positiver Lösung gegenwärtiger globaler Probleme ist, laut Vf., das Durchsetzen einer menschlichen, ja allgemeinemenschlichen Dimension der Entfaltung von Kultur und Zivilisation. Das Epizentrum der gegenwärtigen Krise, die in zugespitzter Form gerade durch das Auftreten globaler Probleme fühlbar wird, ist nämlich der Mensch: die individuelle und gesellschaftliche Dimension seiner Existenz, die Qualität seines Lebens sowie des Lebens der Gesellschaft. In diesem Zusammenhang untersucht der Vf. wechselseitige Bindungen zweier bestimmender Formen der menschlichen Tätigkeit — der utilitär-pragmatischen sowie der reflexiven, kulturbildenden Tätigkeit.